

O NEMIM I GLASNIM STEREOTIPIMA: Konstruisanje „etničkog karaktera“ u usmenoj književnosti*

Istraživati znači otkriti ono što svi drugi već znaju, kaže se ponekad. Ali ambicije su u svakom slučaju obrnute. Mi želimo da otkrijemo ono što nam se čini važnim, ali što još uvek ne znamo.

Knut Čelstali

Apstrakt: *Predmet rada je ispitivanje značaja pojma stereotipa i reafirmisanje ovog pojma u jednom od njegovih prvobitnih značenja – kao „slika u našim glavama“.* Takvo shvatanje stereotipa u ovom tekstu je polazište za diferencijacije u okviru samog fenomena: na jezičke stereotipe i stereotipe u postupanju (neverbalni, očekivani način reagovanja), na opšte stereotipe i stereotipe manje opštosti, na autopromotivne i introspektivne stereotipe, zatim na trajne i savremene stereotipe i, najvažnije, na neme (prećutne) i glasne stereotipe. Funkcije stereotipa i ove podele su, u najkraćem, predmet razmatranja prvog dela teksta. U drugom delu teksta testiran je odnos između nemih i glasnih stereotipa na nekoj vrsti „inovativnog vokabulara“ u narodnom predanju. To drugim rečima znači da se u ovom delu teksta proverava funkcionalnost ovako diferenciranih stereotipa putem analize nekonvencionalnih motiva usmene književnosti. Cilj je da se osvetli postupak samokreiranja jednog svojstva „nacionalnog karaktera“ putem „taktičke igre“ između nemih i glasnih stereotipa. Stoga je ispitivanje ovih poetičkih strategija koliko u funkciji približavanja mehanizama izgradnje specifičnih svojstava „etnotipa“, odnosno u funkciji pokazivanja dispozitiva savremenih priča o „kolektivnom imidžu“, toliko i u funkciji provere unapred naznačenih pretpostavki i zadatih modela u okviru kojih se ispituje fenomen stereotipa.

Ključne reči: *imagologija, nemi i glasni stereotipi, antistereotip, polnost, bipolarnost.*

---

* Tekst je napisan u okviru naučnoistraživačkog projekta „Mogućnost primene modernih filozofsko-političkih paradigmi na transformaciju društva u Srbiji/Jugoslaviji“ koji finansira Ministarstvo za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije..

Ovaj tekst je prilog proučavanju nacionalnog predstavljanja u književnosti, odnosno prilog posebnoj interdisciplinarnoj oblasti istraživanja koja se naziva imagologija.¹ S obzirom na to da je zasnovana na tematizovanju konstrukcija „nacionalnog karaktera“ i „drugosti“ u književnoj praksi, imagologija prvenstveno operiše pojmom *stereotipa*.² Govoreći o stereotipu, govorimo o relativno novom terminu koji je poslednjih decenija izrazito prisutan u teorijskoj praksi. Ipak, uprkos učestalosti upotrebe, ovaj pojam polako gubi na značaju – prvenstveno zbog nedostatka preciznog referenta i odatle nedoslednosti u korišćenju. Postavši neka vrsta „pojmovne navike“, stereotip počinje da deli sudbinu svih ostalih pomodnih reči ili pojmova: što više iskustva pokriva, ili se češće javlja kao objašnjenje ili odgovor na najrazličitije nedoumice, tim brže gubi na svojoj preciznosti i jasnosti. Ili još kraće, ono što se popularnim pojmom identifikuje, pojam stereotipa čini sve neprozirnijim. Do izostanka čvrstog uporišta stereotipa kao analitičke kategorije došlo je i iz drugih razloga. Reč je o tome da se u ovaj pojam, u zavisnosti od izbora pozicije samog istraživača, učitavaju različita – najčešće negativna – značenja, pa i samo pitanje *šta jeste odnosno nije stereotip* ostaje ili usko određeno (za potrebe datog konteksta) ili „samorazumljivo“.

Pojam stereotipa, međutim, nema jednoznačan karakter, pa se ovladavanje ovim pojmom i njegovo definisanje u društvenoj teoriji pokazuje kao složen zadatak. Pre svega, stereotip je važna kognitivna funkcija, neodvojiva od komunikativnosti, zbog čega je sam fenomen *tipizacije* (šablonizacije, katalogizacije i sl.) opisiv kao *izraz nužnosti jezičkog i misaonog ekonomisanja*. Nešto bliže određenje, koje nas uvodi u „život“ samog pojma, stereotip opisuje kao *mamac preovlađujućeg shvatanja, predvidljiv način govorenja i ponašanja*

¹ Od polovine prošlog veka imagologija se razvija u okviru antropologije i socijalne psihologije. Zamah dobija u poslednje dve-tri decenije, otvaranjem „studija imidža“ i širenjem u druge istraživačke oblasti (istoriju književnosti, uporednu književnost, ekonomiju, psihologiju deteta, ženske studije itd.). 2001. godine Manfred Beller inicira pravljenje neke vrste imagološkog priručnika, pod radnim naslovom *Imagology: A Handbook on the Literary Representation of National Characters*, čije se štampanje očekuje sledeće godine. Više o konstruisanju „nacionalnog karaktera“ u književnosti i uopšte o tipologiji istraživanja, videti: Joep Leerssen, (2000) „The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey“. (267-292) In: *Poetics Today*, 21:2

² Slobodno se može reći da su u imagologiji „nacionalni karakter“ i „etnički stereotip“ u sinonimnom odnosu.

koji se stoga očekuje. Tako shvaćen, *stereotip je poput već „poznatog načina“*, uspostavljeni model uopštavanja, koji ima „tajnu redukcije“ zbog koje se teško ili nikad ne menja. Drugim rečima, stereotip je „sporazum“ između jedne čovekove potrebe i jedne čovekove sklonosti; on svoje mesto nalazi upravo u sadejstvu inače protivurečnih svojstava čoveka – nužnosti sažimanja i pojednostavljenja utisaka i predstava o svetu, odnosno potrebe njihovog sažetog definisanja, na jednoj strani, i čovekove sklonosti da se povodi za retoričkim, pa makar ono označavalo i najneverovatnije stvari, na drugoj strani. Kako je ova „prečica u mišljenju i govoru“ koliko nužna toliko i normalizovana u procesu same primene, ona pre svega služi kao sredstvo prepoznavanja i potvrđivanja, ali i kao mehanizam vrednovanja i (pre)osmišljavanja.

Treba reći i to da su od samih vrednosti i sadržaja koji prenose važnije funkcije koje ovaj fenomen obavlja, tj. da je domen njegovog delovanja manje u strogo shvaćenoj semantičkoj ravni a više na nivou činjenja, odnosno u sferi operacionalnog i maskirnog. U tom smislu, stereotip funkcioniše kao „prepoznatljiva maska“ za kompleksnost i promenljivost pojava koje pokriva. Budući da je neretko sredstvo bazične orijentacije, on istovremeno može odgovarati zadovoljenju kratkoročnih potreba, odnosno izazivati očekivani efekat u datom kontekstu i, na drugoj strani, stereotip može biti upotrebljen kao sredstvo usmeravanja „kompleksnijih projekata“, odnosno u funkciji strukturisanja, održavanja ili (pre)osmišljavanja „slike sveta“.³

Dosadašnje razumevanje stereotipa više je određivao način njegove analize i značenje preneseno u širu upotrebu, nego sama „priroda“ fenomena. Iako je u teorijskom promišljanju *odsustvo stava* čest kvalifikativ stereotipa, upravo je ovaj fenomen jedno od osnovnih sredstava kako u obrazovanju stavova tako i u njihovom ustaljivanju. Otuda su stereotipi, shvaćeni u najširem smislu, nezaobilazno sredstvo svakog kolektivnog i individualnog angažmana. U nekim od najtvrdih definicija ovog pojma, koje se neretko smatraju polaznim i nespornim, kaže se da je stereotip *lažna predstava* budući da je zasnovana na minimumu znanja o onome što je predmet tipizacije. Istina je da su načelna selektivnost (u smislu nužnosti redukcije, „misaone ekonomičnosti“) i selektivnost informacija (u smislu nedovoljnog poznavanja) bitne odlike stereotipa, da su sposobnosti

---

³ Videti: Đerić, 2005: 41-46

klasifikovanja, odvajanja, zatim apsorbovanja, odnosno akumuliranja, takođe kvalifikativi koji idu uz ovaj pojam. Pored objedinjavanja redukovanih i pojednostavljenih znanja u zajednički imenitelj (to jest „sliku“), za ovaj pojam, koji se prvenstveno vezuje za *zbirno predstavljanje*, važi da su njegove funkcionalne odrednice – podele, razdvajanja, klasifikovanja.

Uvažavajući vrednost ovih pretpostavki, u daljoj analizi polazim od prvobitnog određenja stereotipa u teorijskoj praksi, kao *slika u našim glavama*,⁴ u težnji da naglasim i njihovo „apriorno značenje“, koje nije i ne mora biti verbalizovano. Stoga predloženo stanovište podjednako uvažava očekivani način reagovanja i ustaljeni način govorenja. Kako je u savremenom razumevanju stereotip skoro uvek verbalizovana predstava (retorički kliše), ova šira slika fenomena navodi na diferencijacije u okviru samog pojma na *jezičke stereotipe*, odnosno stereotipe u jeziku/govoru, koji su njegovo inherentno, neophodno svojstvo, i na *stereotipe u postupanju* (neverbalni, očekivani način reagovanja), ali i na *opšte stereotipe* i *stereotipe* manje opštosti, na *autopromotivne* i *introspektivne stereotipe* (Hercfeld), na *trajne stereotipe* i *savremene stereotipe* koji potvrđuju svoje vreme, odnosno odražavaju diskursivnu modu. Takvo stanovište podrazumeva semantičku razlikovnost u praktičnoj i teorijskoj operacionalizaciji, drugim rečima, pažnja se usmerava koliko na stereotip kao *kategoriju prakse* (u smislu *predznanja, osnovne orijentacije, potvrđene saznanosti* ili *funkcionalnosti*) toliko na stereotip kao verbalizovanu kategoriju.

Pandan navedenoj podeli (na stereotipe u postupanju i jezičke stereotipe) bilo bi razlikovanje ovog fenomena na *neme* (prećutne ili ćuteće) i *glasne* stereotipe. Ako bi se ovaj ideal-tipski model mogao dalje razvijati, nemi stereotipi bi u takvoj raspodeli više odgovarali tzv. introspektivnim, t(r)ajnim i opštim stereotipima, dok bi u domenu glasnih stereotipa bili oni koji se tiču autopromocije, markantnih mesta u opisu „savremenog stanja“, mode u diskursu i uopšte užeg tematskog ili vremenskog konteksta. Ova gruba podela je sasvim uslovna i lako se može osporiti činjenicom da su i *opšti stereotipi*, upravo zbog „političke korektnosti“ ili nekada uprkos njoj, neretko

⁴ Naglašavajući da stereotipi nisu neutralne slike, koje su tu samo zato da bi uspostavile „red u zbrci“, Walter Lippman u delu *Public Opinion* (1922) prvi put imenuje fenomen stereotipa na ovaj način.

vrlo glasni u bukvalnom smislu.⁵ Ipak, ova podela, kojom se neki od problema sa fenomenom stereotipa još više naglašavaju, nikako rešavaju, (posebno u kontekstu „društveno poželjnog“ i uvođenjem popularne sintagme „političke korektnosti“)⁶ korisna je u približavanju kompleksnosti razloga u prilog obesmišljenosti pojma i na drugoj strani neophodnosti preciznijeg ovladavanja njime.

Za definisanje tipova stereotipa nužna su kontekstualna ograničenja, zbog čega bi tek za ovim načelnim podelama usledile podele na rasne, polne, etničke, profesionalne, ideološke i druge stereotipe. Problemi sa određenjem ovog fenomena dodatno se komplikuju u situacijama kada se različiti tipovi stereotipa „srećno udružuju“ prelivajući se iz jednog u drugo diskursivno polje, kada su na primer profesionalni stereotipi u službi „civilizacijskih stereotipa“ (i obrnuto) ili kada etnički i polni stereotipi pomažu ideološke stereotipe. Upravo je jedan od načina savladavanja protivurečnosti i nejasnoća u samom fenomenu „fiksiranja za kontekst“, koji nas svakako ograničava (tematski ili vremenski npr.), ali koji daje mogućnost da se stvari situiraju i učine vidljivijim. Pored determinisanosti ili „zadatošti“ konteksta, karaktera ili tipa stereotipa, boljem razumevanju ovog fenomena doprinosi pretpostavka o postojanju koliko-toliko ustaljene, (više)funkcionalne i datom kontekstu *potrebne predstave*, koja se na različite načine i iz različitih pobuda ponavlja ili praktikuje.

Takvim predstavama ponavljanje (u verbalnom smislu) i praktikovanje omogućuju kontinuitet, prividnu ili stvarnu važnost: na jednoj strani, iskaz koji se prepoznaje kao stereotip postaje opšte retoričko mesto određenog konteksta; na drugoj strani, doslednost u ćutanju ili prećutkivanju, takođe može biti i jeste opšte mesto određenog konteksta, konstitutivni deo same prakse. Vitalnost veze između ovako označenih tipova stereotipa je nesumnjiva: ono što se ćuti ili prećutkuje, opstajući kao konstitutivni deo značenjskog kontinuuma, napreduje iza površine „retoričkih kulisa“, praktikuje se u samoj prinudi „sveta života“, katkada i u osmišljavanju trajnijih,

---

⁵ Primeri su u „javnom jeziku“ prilikom doslednog preimenovanja „crnaca“ u „obojene“ i „Afro-Amerikance“, „Cigana“ u „Rome“ ili nešto novijeg preimenovanja „Balkana“ u „Jugoistočnu Evropu“, čime se „politički-korektnim imenom“ umesto navodnog oslobađanja od negativnih konotacija samo naglašava postojanje predrasude.

⁶ Za određenje nekog iskaza kao *politički korektnog* odnosno *nekorektnog*, presudan je kontekst u kome se taj iskaz izriče. Dobar primer su kontroverze oko kvalifikovanja „ženskog pisma“.

„kompleksnih projekata“. Iz ove perspektive, ćutanje je „glasnije“, jer mu tek govorenje daje potpuni smisao, osvetljavajući upravo ono što je u ćutanju „najzlatnije“. Pod *ćutanjem* se, dakle, ne podrazmeva samo neprevodivost u jezik ili negovorenje u bukvalnom smislu, nego mnogo više ono što ostaje „iza izgovorenog“ kao neartikulisano ali „prisutno“, preciznije, kao toliko „glasan ostatak govorenja“ da bi ostao nečujan i da bi se mogao drugačije manifestovati osim ćutanjem.⁷ S druge strane, i *glasno* (izgovoreno) skoro uvek referiše na „nemi poredak stvari“ i ustaljeni „šablon“ u mišljenju ili postupanju. Hipotetičkim uspostavljanjem lestvice važnosti ovako diferenciranih stereotipa na dijahronom planu, nemi stereotipi bi, uprkos svojoj statičnosti (ili zahvaljujući upravo njoj), imali „veću težinu“ od glasnih stereotipa. Zato se u najkraćem može reći da je agresivnost glasnih stereotipa uslovljena kumulativnošću nemih stereotipa. Iz daljeg pojednostavljivanja bi sledilo da se glasnim stereotipima stvari menjaju, prevrednuju, dinamizuju, dok su nemi stereotipi tu da očuvaju ustaljeni poredak stvari. Ako je to tako, onda između ponavljajućeg (izgovorenog, glasnog) i prećutnog (nemog) postoji jak odnos. Potreba približavanja prirode ovog odnosa navodi na uvođenje drugih termina. To je, pre svih, *antistereotip* ili „obrnuti stereotip“, kao drugo ime za *stereotip motivisan „nemim poretkom stvari“*.⁸

Pokušaću da proverim ove pretpostavke analizom manifestovanja *polnih stereotipa* u kontekstu tradicionalnog diskursa, odnosno usmenog predanja. Pod pojmom polnih stereotipa ovde se u prvom redu podrazumevaju vremenski, gramatički i semantički nataložene predstave o „muškom“ i „ženskom“ i o njihovom uzajamnom odnosu.⁹ Napred uvedena distinkcija na neme i glasne

⁷ Videti: Edward T. Hall, *The Silent Language*. Anchor Books Doubleday, New York 1990

⁸ *Antistereotip* se može razumeti kao glasna reakcija na stereotipe dugog trajanja ili *neme* stereotipe. U literarnoj imaginaciji ovaj fenomen se manifestuje kao potpuno obrtanje tzv. realne situacije. Kako dolazi do njegove operacionalizacije i „poistinjenja“ u procesu kreiranja „kolektivnog imidža“ u tvorevinama usmene književnosti, biće jasnije iz drugog dela teksta.

⁹ Pored „praktične različitosti“, koja se ostvaruje dodeljivanjem specifičnih („muških“ ili „ženskih“) uloga u propagandnoj sferi, različitost polnih uloga je samorazumljiva već u samom jeziku, na planu sintakse ili gramatike npr., i posebno na nivou otvrdlih sintagmi ili „jakih performativa“; različitost dakle, može biti glasno izražena („pravo muško“, „žena k’o žena“, „ženski poslovi“ itd.), signifikovana

stereotipe treba da približi način kreiranja „polne preraspodele“ u tradicionalnoj socijalnoj poetici i posebno da ukaže na strategije nastanka jednog svojstva „nacionalnog karaktera“ koje se obično naziva „muškošću“. Ova analiza se, međutim, ne iscrpljuje u detaljnoj rekonstrukciji mogućeg dispozitiva i danas popularnog stereotipa u kolektivnom samorazumevanju. Istina, njome se otvaraju problemi kolektivnog samoodređenja i predstavljanja, ali još više testira predloženi način interpretacije ovih problema. U krajnjem smislu, dakle, analiza koja sledi je pokušaj da se pored osvetljavanja postupka samokreiranja „nacionalnog karaktera“ proveri operativnost diferencijacije na neme i glasne stereotipe u konstruisanju kako „autoreprezentativnog imidža“ tako i „drugosti“. Iz tih razloga, široki kontekst usmenog predanja sužava se na one njegove tvorevine koje u osnovi ruše podrazumevane konvencije uvođenjem motiva seksualne inicijative žene. Izmenjenim značenjem, lascivni govor u narodnom predanju postaje sredstvo i „ključ osnaživanja“ onoga što i u polnoj i u kulturnoj hijerarhiji stabilno opstaje kao nemo ili verbalno neoznačeno u samom kontekstu. Obrtanjem „realne situacije“ i izneveravanjem konvencije, „površinski govor“ (koji se može svesti na autopromotivni stereotip) upravo markira najskrivenije i duboke probleme zajednice o kojima se u zadatom kontekstu čuti.

Taktička igra nemih i glasnih stereotipa u poetičkoj praksi

...ali ni govor ni ćutanje nisu povlastice nijednog roda, a rodni pojmovi artikulisanošću mogu pružiti ogromne mogućnosti za upotrebu ironije i drugih sredstava rujanja.

Majkl Hercfeld

Polnost se razumeva kao bipolarna kategorija. Drugim rečima, binarizam ili opozitnost je u samoj osnovi razumevanja odnosa među polovima, u samom „polnom kodu“. Kao i svaki drugi, i polni

---

gramatičkim nastavkom, ali i prećutna, podrazumevajuća, upisana u „kulturni kod“ bilo koje zajednice.

binarizam opstaje na grupnom označavanju (odnosno stereotipima) i na dubokoj kodiranosti uloga. Danas je jasno da su i u ovom opozitnom kodu uloge osetljive i promenljive, ali idući u prošlost, kodiranost polnih uloga se javlja kao čvrsto sistematisana i široko razgranata mreža. Tako u sistemu „dvojnih klasifikacionih obeležja“ drevne slovenske kulture, odnosno u paradigmi njenih *binarnih opozicija*, jedan od glavnih parova, pored opozicije *desni-levi*, jeste opozicija *muški-ženski*. Srpski popis binarnih opozicija nema osam parova iz drevnog slovenskog popisa i sadrži devet novih parova kojih nema u slovenskom popisu. I same povezane, binarne korelacije prema orijentaciji u prostoru (*desni-levi*) i binarna korelacija prema polu (*muški-ženski*) impliciraju i druge veze. Sledi da u srpskom popisu „muškom“, odnosno „ženskom“ polu, prema navedenoj paradigmi od ostalih prostornih opozicija odgovaraju: muški – gornji : ženski – donji; muški – prednji : ženski – zadnji; muški – istočni : ženski – zapadni; muški – ulazni : ženski – izlazni; muški – uzdužni : ženski – poprečni; muški – kuća : ženski – šuma.¹⁰ Binarni sistem pravila ovog popisa samo okvirno upućuje na „(a)simetriju“ među polovima, pozicije i uloge koje prate ženski pol. *Ženskom*, dakle, odgovara *levo*, što konotira sa naličnim, zadnjim, drugim. Prema ovoj raspodeli, uloga žene jeste da sledi,¹¹ odnosno prati, a ne da preduzima. To je skoro opšti (prećutni) kliše o ženi i u savremenom svetu, zbog čega ni ova podela, kao ni dominacija gramatičkog muškog roda u profesionalnom predstavljanju „ženskog jastva“,¹² izvan razloga iz okvira već podrazumevajućeg „sociologizma“, ne daje nikakve druge odgovore, odnosno ostaje nema za razloge koji bi išli dalje od „podrazumevajućih“. Ali upravo trajnost karaktera ove

¹⁰ Videti: Nikita Tolstoj, *Jezik slovenske kulture*. Prosveta, Niš, 1995.

¹¹ U arhaičnoj nominaciji Crne Gore sinonim za ženu, tj. suprugu, je *stopanica*, što bukvalno znači da ona „smerno stupa iza muža“. Videti: Vladimir Dvorniković, „Žena kao problem“ (203-208) U: *Borba ideja*. NIU Službeni list SRJ, Tersit, Beograd 1995.

¹² Intervjui sprovedeni u okviru istraživanja „Politika i svakodnevni život“ (prired. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavićević) pokazuju da prilikom ličnog predstavljanja ispitanica, na formalnom planu iskaza, postoji izrazitija upotreba muškog roda, posebno kada ispitanice govore o svom profesionalnom i etničkom samopojmanju. Na postavljeno pitanje *Ko ste Vi?* pored odgovora „majka“, „uspešna žena“, „mirna, poštena, iskrena osoba“, preovlađuju odgovori tipa „student“, „pravnik“, „prosvetni radnik“, „stomatolog“, „penzioner“, „Srbin“, „običan građanin“. (Đerić, 2003: 206-207)

(a)simetrične raspodele više navodi na upitanost o uzrocima njenog opstanka nego što poziva na uzaludnu borbu da tako ne bude.

Pasivnu ulogu žena ima i u narodnom predanju, odnosno folkloru, čiji je jezik u doslovnom smislu kodiran, pa je tumačenje tvorevina narodnog predanja prihvatljivo jedino sa stanovišta funkcija koje obavlja u datom kontekstu a ne u smislu „trajnih istina“ kulture u kojoj je nastao.¹³ Pasivnost žene i njena manje vidljiva uloga izvan porodičnih odnosa, jeste uobičajeni, podrazumevajući obrazac ponašanja koji se može pratiti u različitim sferama. Očekivano bi bilo da se i u sferi intimnosti ovaj obrazac ponašanja potvrđuje. O domenu seksualnog, međutim, podaci se mogu rekonstruisati tek posredno, u ovom slučaju analizom lascivnih motiva u usmenom predanju. Iako je teško pretpostaviti da u patrijarhalnoj kulturi, i posebno u poeziji na kojoj je ova kultura delom zasnovana, inicijativa žene u seksualnom odnosu uopšte postoji,¹⁴ pažljivim čitanjem moguće je pronaći primere koji upućuju na suprotan zaključak. Drugim rečima, postoji vidljiva napetost između onoga što čini „žensko jastvo“ u tradicionalnom razumevanju i predstava tog „jastva“ u pojedinim tvorevinama usmenog predanja. Zato je iz domena uobičajenog odnosa, tj. „otvrdlih stavova“ o ženskim ulogama,¹⁵ interesantno izdvojiti *izuzetke* koji naizgled ruše uobičajene predstave o ženskom postupanju. Upravo ova „neobičnost“ usmerava na tražanje za „skrivenom porukom“ i razlozima upliva „kreativnog“ u „konvencionalno“.

Izneveravanjem klišea muško-ženskih odnosa i pronalazačenjem izuzetaka od uobičajenih „pravila“ u usmenom stvaralaštvu pokušaću da pokažem u ime čega je izneveravanje prepoznatljivog

---

¹³ Drugačije rečeno, cilj ovakvog tumačenja je u razumevanju „povratne sprege“ između teksta i konteksta u kome je nastao. S druge strane, ovakvo istraživanje je važno za savremenost, jer sve što čini deo „kulturnog pamćenja“ jeste i sastavni deo sinhronije jednog društva.

¹⁴ Srpska patrijarhalna tradicija, onako kako ju je opisao Gerhard Gezeman, pretpostavlja verbalno zanemarivanje lascivnih tema. Ovu tradiciju identifikuju oni elementi koji na prvo mesto stavljaju uzorne porodične, bratske i plemenske odnose, tako da bi seksualne teme narušile ozbiljnost tradicionalno negovanog obrasca. (Gezeman, 1968: 145-146)

¹⁵ To je zapravo stereotip ili čvrsta konvencija tretiranja žene u usmenoj tradiciji (vidljiv i u srpskoj narodnoj poslovici *Teško zemlji kuda vojska prođe i devojci koja sama dođe*) pa bi se svako paradigmatično odstupanje od te konvencije moglo smatrati *antistereotipom*.

klišea bilo moguće. Kao građu za to koristiću isključivo zapise usmenog predanja iz različitih perioda koji tretiraju intimne aspekte muško-ženskih odnosa. Analizu ću započeti primerima iz narodne poezije u kojima su lascivni motivi „prpratni sadržaj“ epske narativacije. Stilizacija pesme „Ropstvo i ženidba Jakšića Šćepana“, koja prema Vukovoj klasifikaciji spada u red najstarijih junačkih pesama, zasniava se upravo na seksualnoj inicijativi zaljubljene Hajkune,¹⁶ koja se ogleda u otvorenom pozivanju Šćepana na ljubavni čin:

*Oj Šćepane, obljubi mi lice.*¹⁷

U nastavku pesme na ovu smelu ponudu Šćepan odgovara „da hrišćanski zakon ne dopušta da kaurin ljubi turske bule“, jer

*Nebo bi se vedro rastvorilo
A iz neba padnulo kamenje,
Ubilo bi i mene i tebe.*¹⁸

Hajkuna samouvereno insistira na svom naumu, rešena da se i pokrsti, ako joj prethodno Šćepan obeća da će posle toga postati njegova ljubavnica:

*Ako ćeš mi dati vjeru tvrdu,
Da me hoćeš uzet za ljubovcu,
Ja se hoću pokrstit za nago;
Da pašino blago pokupimo,
Da bježimo stojnu Bijogradu.*¹⁹

Iako načelno lascivni, ovi stihovi ne izražavaju samo žensku upornost, odlučnost, seksualnu inicijativu ili erotsku želju. Hajkuni-
no *a priori* preferiranje predstavnika hrišćanstva nije usamljeno u narodnoj poeziji. Aleksandar Kostić u delu *Seksualno u našoj narodnoj poeziji* navodi i primer Hajke devojke iz druge varijante pesme „Ženidba Banović Sekule“, koja se Sekuli obraća skoro istim rečima kao Hajkuna Šćepanu:

*Ajde, dušo, obljubi mi lice!*²⁰

---

¹⁶ *Od kad ga je okom vidijela./ Teške su je muke popanule:/ Preonoć je na snu ga gledala./ Preodan je groznica vatala.* „Ropstvo i ženidba Jakšića Šćepana“, Vuk, II, 95

¹⁷ Op.cit.

¹⁸ Op. cit.

¹⁹ Op.cit.

²⁰ Kostić, 1978: 82

I u još starijim pesmama, inicijativa je takođe markirana za pripadnicu „druge vere“. Tako se u bugarštici „Sultana Grozdana i vlašić Mlađen“ sultanija na sličan način obraća Mlađenu:

*Ljubi mene, Mlađene, u ovoj drobnoj ruži!*²¹

Stilski – uvođenje u ljubavni čin je manje-više tipizovano i svodi se na „neposredni ljubavni poziv“ nekom muškarcu, kako u Vukovim tako i u starijim zapisima pesama. Tematski – ovi motivi su razudjeniji: od situacija u kojima zarobljeni hrišćanin privlači pažnju žene onoga u čijem je zarobljeništvu, do situacija „naivnih igara“ i opklada. Ono što je dosledno isto jeste princip po kome je muškarac hrišćanin a žena muslimanka. Taj princip je religijski²² i u pesmi „Ajka Šarengaća“²³, koja peva o istoimenoj devojci spremnoj da „uz opkladu da se ništa neće desiti“ prespava zajedno sa muškarcem. I ovaj hrišćanin je takav da Ajka zaboravlja na opkladu „pa budi Jovu kitom bosioaka“ i skoro srdito poziva na ljubavni čin.

Uvođenjem motiva seksualnog odnosa na kome insistira žena, narodni pevač kao da govori o odnosu i rivalitetu dveju vera, hrišćanske i islamske, ili o rivalitetu dveju kultura. Time razvijanje ovog motiva postaje medijum prenosa i pokazivanja „ozbiljnijih društvenih odnosa“, jer se upravo pravilnošću u odstupanju od uobičajenog obrasca pokazuje kako je svaki od ženskih i muških likova u navedenim pesmama u metonimijskom odnosu sa celinom (kulturnom, verskom, etničkom), odnosno, kako je svaki od njih „slika u malom“ te celine. Otuda je jasno da se ovi poetski klišeji kao „retoričke maske“ nastale grupisanjem prema sličnosti, u osnovi grade posredstvom dveju stilskih figura – metonimijom (deo predstavlja celinu) i metaforom (deo je slika celine).²⁴ Ova vrsta povezanosti pokazuje i to da se seksualnost, ili još bliže ovom kontekstu –

---

²¹ V. Bogišić, 56 (navod preuzet iz A. Kostić, 1978: 141)

²² Erotski motivi usmenog predanja otkrivaju pored religijskih i rasne stavove, iako u znatno manjoj meri. Videti npr. pesmu „Marko Kraljević i kći kralja arapskoga“ (Vuk, II, 64) u kojoj seksualna inicijativa potiče od tamnopute žene, koju Marko Kraljević odbija s gađenjem, iako je prethodno prihvatio njenu pomoć u planiranju bekstva. Zbog toga je prinuđen da se požali majci sledećim rečima: *Zagrlj me crnime rukama./(...) Ona crna, a bijeli zubi/To se mene mučno učinilo.*

²³ Vuk, V, 701

²⁴ Videti: Majkl Hercfeld, *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2004: 137

„muškost“ – kao zajednički „vezujući atribut“, može projektovati na širi kulturni identitet.

Da je kulturno i religijsko „nadmetanje“ putem seksualne moći važna odlika usmenog predanja jasno je i iz pesama „Ajkuna sestra Asan-agina“,²⁵ „Tvrđa Srbina u vjeri“²⁶ i „Opet tvrđa u vjeri“²⁷ iz Vukove zbirke. Ova pesma je interesantna i zato što se u njoj nalazi primer nekrofilije. Naime, Eminu je zarobio Bane-kaurin, želeći da je pokrsti, zbog čega ona skače sa kule. To nije njen „trijumf“ jer je, prema stihovima, posle sedam dana „mrtvu Bane Emku obljubio“. Motiv nekrofilije (u suprotnom smeru) figurira i u jednoj verziji daleko poznatije pesme „Smrt vojvode Prijezde“, ali se on, za razliku od Erlangenskog rukopisa, u Vukovoj zbirci zanemaruje, tačnije, izostavlja.²⁸ Razlike koje se javljaju u starijim i novijim zapisima usmenog predanja, kada je reč o motivima iz domena seksualnog, svode se na odnos između *nerazmišljanja* i *razmišljanja* o kulturnom obrascu koji se ostavlja u nasleđe: što su noviji zapisi pesama, to su i religijski i nacionalni obrasci upečatljiviji. U njima, uloga žene, odnosno „ženskog karaktera“ u vernakularnom usmeravanju, nije nevažna kako se čini. Ona je, iako „pozadinska“, važna, jer se posrednim podcrtavanjem „ženskog karaktera“ isticalo ono što je za vreme koje se opeva bilo ključno pitanje. Stoga, način narušavanja „podrazumevajućeg“ obrasca intime muško-ženskih odnosa podstiče na razmišljanje o značaju drugih društvenih odnosa, pre svih problema potvrđivanja „kolektivnog identiteta i samopouzdanja“, u kojima seksualnost postaje jedan od najvažnijih simboličkih označi-

---

²⁵ Vuk, I, 741

²⁶ Vuk, I, 650

²⁷ Vuk, I, 651

²⁸ Završetak pesme „Smrt vojvode Prijezde“ u Vukovoj zbirci je ovakav: *O Prijezda, dragi gospodaru, /Morava nas voda odranila, /Nek Morava voda i sarani. /Pa skočiše u vodu Moravu. /Car je Memed Stalač osvojio, / Ne osvoji dobra ni jednoga. /Ljuto kune Turski car Memede: /Grad-Stalaću, da te Bog ubije, / Doveo sam tri iljade vojske, / A ne vodim, nego pet stotina.* Međutim, Erlangenski rukopis (br.70) beleži i stihove koji sa današnjeg stanovišta kompromituju cara Memeda, a ne Prijezdinu ljubvu ili posredno hrišćansku veru. Ipak, ovih stihova u Vukovoj zbirci nema: *I mrtvu je care izvadio, / I mrtvu je care obljubio.* Razlog izostavljanja upravo ovih stihova u Vukovoj zbirci može biti ili u estetskim zahtevima ili u otklanjanju insinua-cija da je pripadnik „tuđe vere“ ljubio „naše žene“, pa bile i mrtve, jer bi se to kosilo sa uobičajenim pravilima tadašnje „folklorne ideologije“. Blizi istini je, čini se, drugi razlog, jer motiv nekrofilije u svojim zbirkama Vuk ostavlja kao nesporan kada je reč o hrišćaninu i muslimanki.

telja u konstruisanju kolektivne posebnosti. Pretpostavka je, dakle, da je tipizovanost „lascivnih mesta“ u usmenom predanju maskirni jezik za prisutne probleme i za prevrednovanje odnosa moći u van-tekstualnoj ravni i, još važnije, da princip prema kome se narušava doslednost u tradicionalno muškoj inicijativi konstituiše širi kulturni obrazac od polnog. Prema navedenim primerima, usmenom stvaralaštvu je imanentna „labilnost“ žene druge religije, pa se može pretpostaviti da su poetski klišeji o lascivnom glasni, autopromotivni stereotipi koji se prepoznaju kao nosioci drugačijeg smisla. Osnovna funkcija preosmišljavajućih „klišetiranih izuzetaka“ je zapravo u tome: u suprotnom smeru, pokazuje se, „labilnosti“ žene nema, osim u pesmi „Banović Strahinja“, gde je njegova „verna ljubav“ ipak oteta i gde je glavni motiv veličina Strahinjinog oprostata.²⁹

Sfera seksualnog u ovim pesmama postaje metanaracija za izražavanje važnijih socijalnih odnosa i polje na kome se više odmeravaju „snage kulturnog identiteta“ a manje iskazuje „polna ravnopravnost“ ili „seksualna sloboda“ kako bi se to danas reklo. Pokazivanje ovih „sloboda“ može samo „na prvo čitanje“ izgledati kao „cilj“ a ne „sredstvo“ poetske poruke, jer je u nizu pesama intencija u isticanju privlačnosti i naglašanih osobina „muškosti“ pripadnika hrišćanstva. U to ime se postojeća konvencija u socijalnim odnosima oneobičava seksualnom inicijativom žene, čime se površno značenje ovog motiva transformiše u simptom i „rešenje“ već postojećeg neverbalizovanog konflikta. Kako domen erotskog ili lascivnog nije samo sredstvo u funkciji stilizacije i umetničkog okvira „glavne priče“, tako se i polje relevancije u analizovanim pesmama premešta sa tematske u idejnu ravan, i to u *nemu sferu* i pre-tekst, odnosno „iza predstavnog plana neposredne radnje“. Drugim rečima, tipska metaforizacija ljubavnog čina reorganizuje osnovni smisao: preinačenje polne konvencije u površnom značenju, postaje „glasni“ simbol razlike u širem socijalnom kontekstu.

Činjenica semiotičkog dualizma lascivnog diskursa nagoveštava način kreiranja i modelovanja kulturnog sistema, u kome idejni efekat – iza predstavnog plana lascivnih stihova, kao svojevrsne semiotičke iluzije – ima suštinski karakter.³⁰ To je sugestivni

---

²⁹ Vuk, II, 191

³⁰ Iako je moguće da su lascivni motivi usmene poezije, između ostalog, projekcija „muškog sna o zadovoljstvu“, „čarima Istoka“, „raspusnosti“ itd., za ovu analizu ta pretpostavka ostaje nevažna.

govor o onome što se prećutkuje i što kao daleko važnije leži u motivacionoj osnovi samog lascivnog govora. Stoga seksualni motivi u ovom kontekstu, iako vrednosni i preosmišljavajući, ostaju u funkciji potvrđivanja kulturnog sistema, jer se navodnim „kreativnim rušenjem“ društvenih konvencija stabilizuje odnos ka ženi takav kakav jeste. Upravo ova inovacija u konvenciji upućuje na njenu strategijsku važnost u konstruisanju „nacionalnog karaktera“. Princip je, čini se, jednostavan – tipskim narušavanjem tradicionalnih društvenih konvencija, ono što se naizgled prevrednuje i menja zapravo se potvrđuje ili, preciznije, tipska reorganizacija polnih odnosa je način da se kreativnim odstupanjem od konvencije potvrdi sama konvencija.

Lascivni stihovi, međutim, obavljaju i druge funkcije u datom kontekstu, budući da performiraju samoopažljivi status kolektiva. Kao sredstvo u izgradnji „kolektivnog samopouzdanja“, mogu se tu maćiti u značenju dispozitiva do danas zloupotrebljavane predstave o seksualnoj moći srpskih (balkanskih) muškaraca. Drugaćijim čitanjem, to može biti priča o počecima „erotizovanja“ i „autoegzotizovanja“ u domenu kolektivne reprezentacije – samopredstavljanja „viška“ usled opažljivog „manjka“ u datom društvenom kontekstu. Uvažavajući vankontekstualnu realnost, odnosno dijahronu perspektivu položaja Srba, odsustvo svega ostalog, dominacije bilo koje moći, nadomešćuje se fantazmom o „muškosti“. Na taj način „muškost“ (u značenju jakih performativa: „muškarčina“ ili „pravo muško“) postaje „mera svih stvari“, najvažnija dimenzija kojom se upisuje granica između „dva sveta“. Da bi taktička inverzija moći uspešno funkcionisala,³¹ kontekstualna uslovljenost se stavlja u drugi plan ili se prećutkuje, a upravo iz nje proizlaze osnovni motivi tipizovanja lascivnog. Ukratko, „nema pozicija podređenog“ posredno se transformiše u poziciju „nadređenog“ preko seksualne dominacije kao najvažnije.

Ova ilustracija osamostaljivanja jednog od diferencirajućih stereotipa približava način kreiranja semiotičkog prostora u kolektivnom pamćenju, upućujući istovremeno na refleksije u savremenosti, odnosno efikasnost i trajnost ovog stereotipa u kolektivnoj uobrazilji. Zato navedeni primeri mogu poslužiti kao „pokazni model“ za

---

³¹ Videti : „The Study of Power“, posebno deo „Proverbs and Images“ u: Mackenzie, 1975: 49-57

vrednovanje i definisanje etniciteta putem seksualnosti, odnosno „muškosti“, budući da tipizovani nagoveštaj seksualnog čina između predstavnika različitih vera zadobija značenje poetske esencijalizacije kolektivnog.³² Ona je, kao i u drugim diskursima, i ovde nemoguća bez stereotipa, odnosno „ujednačavanja“ ili iznalaženja sličnosti po nekom osnovu. U konkretnom slučaju, kada se sličnost ostvaruje pravilnošću dodeljenih uloga u polnom odnosu, seksualnost ima značenje „homogenizujućeg simbola“ u kolektivnoj percepciji. S druge strane, to je način da autopromotivni stereotip postane vrednost, zajedničko obeležje ili „vrsna razlika“ za ceo kolektiv.

Literatura

- Bjelić, I. Dušan/Koul, Lusinda (2003), „Seksualizovanje Srba“, *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. (Ur. Dušan I. Bjelić i Obrad Savić) Beogradski krug, Beograd, str. 352-387.
- Dvorniković, Vladimir (1995), „Žena kao problem“, *Borba ideja*, NIU Službeni list SRJ, Tersit, Beograd, str.203-208.
- Đerić, Gordana (2003), „Svakodnevne diskursivne prakse o „osobinama naroda i važnosti nacionalnog identiteta“, *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. (Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ.Pavičević). IFDT, Beograd, str. 175–211.
- Đerić, Gordana. (2005), *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoinjanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju / IP „Filip Višnjić“, Beograd
- Forel, August (1926), *Etički i pravni sukobi u polnom životu (u braku i van braka)*. Izdavačka knjižarnica „Napredak“, Beograd
- Gezeman, Gerhard (1968), *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*. Cetinje
- Hall, T. Edward, (1990), *The Silent Language*. Anchor Books Doubleday, New York
- Hercfeld, Majkl (2004), *Kulturna intimnost. Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Biblioteka XX vek, Beograd
- Kolozova, Katerina (2003), „Identitet /jedinstva/ u izgradnji: O smrti Balkana i rođenju Jugoistočne Evrope“, *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. (Ur. Dušan I. Bjelić i Obrad Savić) Beogradski krug, Beograd, str. 295-307.

---

³² U tekstu „Seksualizovanje Srba“ autori ispituju način na koji se nacija samodefiniše uz pomoć *scientia sexualis*. Videti: Dušan Bijelić & Lusinda Koul, 2003: 353

- Kostić, Đ. Aleksandar (1978), *Seksualno u srpskoj narodnoj poeziji*. Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb
- Leerssen, Joep (2000), „The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey“, *Poetics Today*, Vol. 21, No. 2, pp. 267-292
- Lippman, Walter (1922), *Public Opinion*, Hartcourt&Brace, New York
- Mackenzie, W. J. M. (1975), „The Study of Power“, *Power, violence, decision*. Penguin Books, pp. 49-61.
- Stef. Karadžić, Vuk (1987), *Srpske narodne pjesme I , II*. Prosveta-Nolit, Beograd
- Stef. Karadžić, Vuk (1987a), *Srpske narodne poslovice*. Prosveta-Nolit, Beograd
- Tolstoj, I. Nikita (1995), *Jezik slovenske kulture*. Prosveta, Niš

Gordana Đerić

SILENT AND AUDIBLE STEREOTYPES:

The Constitution of “Ethnic Character” in Serbian Epic Poetry

Summary

The article deals with the explanatory relevance of the concept of stereotype in one of its original meanings – as a “mental image”. This meaning of the term is the starting point for further differentiations, such as: between linguistic and behavioral stereotypes (in the sense of non-verbal, expected responses); universal and particular stereotypes; self-representative and introspective stereotypes; permanent and contemporary stereotypes; and finally, what is most important for our purposes, the difference between silent and audible stereotypes. These distinctions, along with the functions of stereotype, are discussed in the first part of the paper. In the second part, the relations of silent and audible stereotypes are tested against the introduction of “innovative vocabularies” in popular lore. In other words, the explanatory power of this differentiation is checked through an analysis of unconventional motives in Serbian epic poems. The goal of the argument is to clarify the procedure of self-creation of masculinity as a relevant feature of the “national character” through “tactic games” of silent and audible stereotypes. The examination of these “poetic strategies” serves a twofold purpose: to illustrate the process of constructing particular features of the “ethno-type”, on one hand, and to check hypotheses and models which are taken as frameworks in analyzing stereotypes, on the other.

Key words: imagology, silent and audible stereotypes, anti-stereotype, sex, bipolarity